

Detal architektoniczny

RODZAJ LEKCJI:

lekcja w plenerze

GRUPA WIEKOWA:

szkoła podstawowa klasy 4-8

METODA PRACY:

- wykład nauczyciela,
- wspólna praca z uczniami,
- samodzielna praca,
- podsumowanie lekcji,
- praca domowa.

CZAS TRWANIA:

1 godzina lekcyjna

CELE LEKCJI:

- Uczniowie rozumieją, czym jest detal architektoniczny, znają historię jego powstania, rozwoju i przekształcania na przestrzeni wieków.
- Uczniowie na przykładzie zewnętrznego, metalowego detalu architektonicznego, poznają najbardziej charakterystyczny i najlepiej zachowany rodzaj detalu w warszawskich kamienicach z przełomu XIX i XX w.
- Uczniowie rozumieją znaczenie detalu architektonicznego w historii architektury oraz potrzebę objęcia go należyłą ochroną i opieką.

POMOCE DYDAKTYCZNE:

Zdjęcia zewnętrznego detalu architektonicznego z okresu od połowy XIX-XX w.

PRZEBIEG ZAJĘĆ:

1. WPROWADZENIE PRZEZ NAUCZYCIELA W TEMAT ZAJĘĆ (6 minut):

O lekcji w plenerze można poinformować uczniów np. tydzień wcześniej. Przed zajęciami należy również wybrać dany obiekt, tak aby na podstawie *Bazy wiedzy dla prowadzącego zajęcia* można było odpowiednio przygotować się do lekcji.

Na początku nauczyciel wyjaśnia, czym jest detal architektoniczny funkcjonujący jako fragment szczegółu budowli, np. okno, jego obramowanie, a często nawet szczegół elementu, jak profil lub zbiór pewnych motywów, czyli ornament. Podkreśla, że umożliwia on odbiorcy pierwszy wzrokowy kontakt z budynkiem, pozwala datować dany obiekt, wpływa na lepsze poznanie miejskiej architektury i pobudza społeczne zaangażowanie w potrzebę ochrony i opieki nad zabytkami. Nauczyciel zaznacza, że detal był zawsze szeroko adresowany i że jest pojęciem szerszym niż ornament, choć jeden i drugi uważa się za zbiór środków wyrazu charakterystycznych dla danej epoki czy stylu.

2. ROZWIINIĘCIE TEMATU ZAJĘĆ (30 minut):

Nauczyciel zwraca uwagę, że w warszawskich kamienicach, pomimo działań wojennych związanych z I i II wojną światową, przetrwała spora ilość oryginalnego detalu architektonicznego na obiektach pochodzących od pierwszej połowy XIX w. do 1939 r. Na uwagę zasługuje przede wszystkim metalowy detal zewnętrzny, gdyż miał on najszerokie zastosowanie w warszawskich kamienicach – głównie w konstrukcji i dekoracji balkonów, bram, odbojów i pachołków bramnych czy źródeł podwórkowych. Nauczyciel podkreśla różnorodność form i technologii w stosowaniu tego typu detalu. Wyjaśnia, że było to spowodowane dobrze zorganizowanym zapleczem przemysłu metalowego, nowatorskim charakterem i olbrzymią ekspansją żelaza w budownictwie z przełomu XIX i XX w. Omawiając poszczególne typy detalu (punkt 2., a–e), nauczyciel zwraca uwagę, że ich zachowanie do naszych czasów wynika m.in. z dużo większej odporności na zniszczenia podyktowane zarówno upływem czasu, jak i działaniami wojennymi. Nauczyciel wspólnie z uczniami stara się porównywać detale na różnych obiektach, ujmować je w pewne grupy charakterystyczne ze względu na technologię wykonania (i/ lub materiał), czas powstania czy wygląd ogólny – powtarzalny w różnych okresach czasu, aż do dziś.

3. REKAPITULACJA (4 minuty):

Nauczyciel przypomina uczniom, że to detal często powoduje odwołania się do wrażliwości kulturowej odbiorcy, pełni rolę nośnika piękna, treści symbolicznych czy historycznych. Zaznacza, że o wyjątkowości obiektu często decyduje właśnie detal, który najczęściej zachował się na elewacji frontowej. Czasami będzie to stare okno czy drzwi, innym razem brama czy bogato zdobiona balustrada balkonu. Upowszechnienie wiedzy na temat detalu umożliwia zupełnie inny odbiór obiektu, służy lepszemu poznaniu zarówno pod kątem historii architektury, jak i estetyki. Pozytywnie wpływa na społeczne zaangażowanie w potrzebę objęcia opieką i ochroną zabytków. Nauczyciel podkreśla zanikający charakter detalu na warszawskich kamienicach, spowodowany działaniami wojennymi i opieszałością w remontach.

4. ZADANIE PRACY DOMOWEJ (3 minuty):

Nauczyciel przekazuje uczniom pracę domową. Należy opisać swój dom z uwzględnieniem detalu metalowego (zewnętrznego i wewnętrznego).

BAZA WIEDZY DLA PROWADZĄCEGO ZAJĘCIA:

1.

Od samego początku budynek w kształcie swojej bryły, spełniając zarówno techniczne, jak i praktyczne wymagania, rzadko kiedy był prosty w swojej formie. Nawet społeczeństwa żyjące na niskim poziomie kulturalnym starały się zgodnie z naturalnym dążeniem człowieka do piękna nadać swojej budowli pewne cechy charakterystyczne wzbogacające wygląd i uwypuklające harmonię proporcji. Detal w architekturze to fragment szczegółu budowli, np. okno, jego obramowanie, a często nawet szczegół każdego elementu jak profil lub zbiór pewnych motywów czyli ornament. Różnica między detalem a ornamentem w głównej mierze polega na tym, iż ornament pełni funkcję głównie dekoracyjną, zaś detal jest pojęciem nieco szerszym, obejmując jednocześnie funkcje użytkowe, dekoracyjne czy informacyjne. Jeden i drugi element stosowano dla podkreślenia struktury, kompozycji elewacji czy układu przestrzennego obiektu. Pierwotnym źródłem wzorów dla motywów zdobniczych była natura, stąd ich generalny podział na roślinne, zwierzęce i geometryczne.

Kamienica wraz z oficynami, Śródmieście, zabudowa przedwojenna. Fot. P. Stryczyński

W historii architektury detal uważany jest za środek wyrazu wyróżniający daną epokę czy styl. Dzięki poszczególnym rozróżnieniom, możemy lepiej identyfikować obiekty, określać czas ich powstania i dokonywać odpowiedniego ich wartościowania. W historii architektury zmieniał się nie tylko sam detal, ewoluując bądź nawiązując do klasycznych form, ale również był mocno odczuwalny różnicowany stosunek do niego architektów, urbanistów czy zwykłych odbiorców. Wiedza na temat detalu architektonicznego jest potrzebna w działaniach wykonawczych, budowlanych czy technologicznych.

Zabudowa powojenna. MDM Śródmieście. Fot. P. Stryczyński

Wola. Współczesna zabudowa brak detalu architektonicznego. Fot. P. Stryczyński

2.

Współcześnie to konstrukcja obiektu staje się elementem dominującym, pełniącym funkcję konstrukcyjną i dekoracyjną. Dzisiejsza architektura korzystająca z osiągnięć techniki i nauki niemal zupełnie odeszła od inspiracji dawnymi epokami. To uproszczenie form doprowadziło do uproszczenia detalu, dlatego chcąc poznać detal architektoniczny będący odzwierciedleniem dzieła sztuki, należy odnieść się do architektury z ubiegłych wieków. Zauważając rodzaje detalu do materiału żelaznego, należy wyraźnie podkreślić, że miał on bardzo szerokie zastosowanie w warszawskich kamienicach z przełomu XIX i XX w. zarówno w dekoracjach indywidualnych, jak i szablonowych wzorów. Najczęściej

A

spotykany był w konstrukcjach i dekoracjach (a) balkonów, (b) bram, (c) odbojów bramnych, (d) studniach (zdrojach podwórkowych) czy nieco mniejszych elementach jak (e) klamki, okucia czy numery domów.

- a) **BALKONY** – żelazo wypierało dotychczasowy materiał – kamień, który utrzymał się w elementach balkonów do początku XX w. Znalazło ono zastosowanie właściwie do wszystkich elementów balkonu, tj. płyt, wsporników czy balustrad. W XIX w. zaczęto zastępować drewniane lub kamienne balustrady elementami z żeliwa, a w późniejszych latach – na skutek rozwoju i obniżenia kosztów nowoczesnej technologii – ze stali. Balustrady żeliwne cechowała powtarzalność wynikająca z szablonowego, fabrycznego wzoru. Mimo ich stopniowego wzbogacania, miały dość ograniczony charakter, który zaistniał już w pierwszej połowie XIX w. i utrzymał się (głównie w balkonach od podwórza bądź w lokalizacjach nieco peryferyjnych) do pierwszej dekady XX w.

Balkon Śródmieście, kamienica ul. Emilii Plater. Fot. P. Stryczyński

Wyznacznikiem materiału było oczywiście położenie balkonu. W omawianym okresie na wyższych kondygnacjach niemal zawsze stosowano żelazo, natomiast pierwsze, najbardziej reprezentatywne piętro, zdobiły balkony z kamienia z tralkami kamiennymi bądź betonowymi. Płytę balkonu

wspierały żeliwne wsporniki, z których najpopularniejszy był krokwostyn ażurowy z żeliwa i jego późniejsze odmiany. W kamienicach bardziej reprezentatywnych wsporniki często miały formę pełną (w środku pustą), a w późniejszych latach wsparte były na belkach dwuteowych pokrytych atrapą z blachy imitującą podporę kamienną. Od lat 90. XIX w. zaczęto coraz częściej wprowadzać stal podatną na obróbkę plastyczną, co miało ogromny wpływ na technikę wykonania i estetykę balkonów.

Balkon kamienicy ul. Marcinkowskiego 9. Fot. P. Stryczyński

Balkony z przełomu XIX i XX w. cechuje ogromna różnorodność kompozycji i dekoracji, często bardzo indywidualnego ornamentu. Było to najbardziej widoczne w epoce secesji, w postaci wici kwiatu, liści akantu, motywach roślinnych i zwierzęcych. Balkony kamienic późnosecesyjnych bądź modernistycznych cechuje już znaczne uproszczenie form i dekoracji.

Istotne *novum* zostało wprowadzone w pierwszej dekadzie XX w. w postaci uformowania balkonu na planie odcinka koła czy też zasady „im wyżej tym lżej”. W okresie międzywojennym, oprócz

upraszczania form, stosowano nowsze technologie, stosując płyty samonośne o konstrukcji żelbetowej i prostych profilach stalowych. Zaprojektowane jako jednakowe dla całego budynku niemal zupełnie zdominowały warszawskie budynki.

- b) **BRAMY** – sprawowały ważne funkcje praktyczne i estetyczne. Ich okazałość była wizytówką właściciela domu, wskazując na jego pozycję społeczną i majątność. Sam otwór bramny był zazwyczaj dziełem projektodawcy budynku. Najczęściej był w kształcie wydłużonego prostokąta. Pierwotnie zamykany odcinkiem łukowym, w późniejszych czasach – ze względu na stosowanie w konstrukcjach stropów belek żelaznych i żelbetowych – odznaczał się prostą, prostokątną formą. Same skrzydła bramy często były dziełem innego autora niż kamienica, a czasami powstawały później niż cały budynek.

*Wrota bramne Praga,
ul. Jagiellońska 22. Fot. P. Stryczyński*

*Wrota bramne Śródmieście,
ul. Noakowskiego 12. Fot. P. Stryczyński*

Materiał używany do bram sprowadzał się właściwie do dwóch rozwiązań: drewnianych (z żelaznymi okuciami) i żelaza. W pierwszym przypadku konstrukcja była ramowo-płycinowa, w drugim najczęściej szkieletowa (łączona na nity i spawy bądź odlewana). Generalnie wyróżnić można trzy typy bram: dwuskrzydłowe, dwuskrzydłowe z nieruchomym nadświetłem i trójskrzydłowe. Pierwszy typ był często bardzo niepraktyczny i niewygodny w użyciu, gdyż otwarcie tak dużych skrzydeł bramnych wymagało użycia dużej siły. Stąd od drugiej połowy XIX w. zaczęto

stosować drugi typ zarówno w materiale drewnianym, jak i żelaznym. Ostatni typ stosowany był już od końca XIX w., ale nasilił się w XX w., w czasach zwiększania szerokości przejazdu i użycia niemal wyłącznie materiałów żelaznych. W tego typu bramach, najczęściej w środkowym skrzydle, rzadziej w którymś ze skrajnych, instalowano furtkę.

W pierwszej dekadzie XX w. dość często spotykanym rozwiązaniem było użycie przeszkleń w połączeniu z żelaznymi motywami ornamentowymi. Podobnie jak przy balkonach, wraz z upływem lat bramy cechowało uproszczanie form i estetyki z wyłączeniem krótkiego epizodu w latach 30. dotyczącego „kamienic luksusowych”. Wykonawcy bram zaliczani byli do elity rzemiosła. Bardzo często sygnatury wykonawcy umieszczane były na bramach, co podnosiło rangę dzieła.

- c) **ODBOJE BRAMNE** – był to typowy element praktyczny, osadzany przy wlocie i wylocie przejazdu na jego rogach, w celu ochrony ścian przejazdu przed jego destrukcją spowodowaną piastą kół wozów i pojazdów. Pierwotnie ich funkcję pełniły kamienie polne. Później odboje były produkowane w sposób przemysłowy i występowały w wielu odmianach w licznych katalogach odlewni żeliwa. Pod względem budowy podzielić je można na część niewidoczną po montażu (wpusty usytuowane u podstawy i w górnej części odpowiednio montowane w posadzce i ścianie przejazdu bramnego) oraz część naziemną, zdobioną, najliczniej występującą w formie eseowo-wolutowej z bogato zdobionym ornamentem.

W kolejnych latach, oprócz modyfikacji rozmiaru i wysokości, zaczęły się pojawiać mocno wyróżniające się odboje w formie kłęczących krasnali trzymających tarczę z datą, a następnie odboje zaokrąglone i kopolaste, często zwieńczone u góry gałkami, a po bokach dekorowanych kołnierzem z liści bądź motywem wydłużonych linii zbiegających się w okolicach gałek. Rzadszą odmianę stanowią odboje w formie rurowych pałaków o przekroju okrągłym. Rów-

*Odbój bramny kopolasty
Śródmieście, kamienica
ul. Marszałkowska
Fot. P. Stryczyński*

*Odbój bramny w kształcie
krasnala Śródmieście
kamienica ul. Nowy Świat.
Fot. P. Stryczyński*

niez nieco rzadziej występowały oddzielnie bądź jednocześnie z odbojami pachotki – okrągłe wolnostojące przed przejazdem słupki, na których zawieszano łańcuch w celu uniemożliwienia wjazdu osobom postronnym przy otwartych wrotach bramnych. Potrzeba stosowania odbojów zanikła wraz z rozwojem środków transportu i zmianą architektury, tj. domów bez przejazdów bramnych.

Zdjęcie. Dawny miejski punkt czerpania wody. Rynek Starego Miasta. Fot. P. Stryczyński

d) STUDNIE (zdroje podwórkowe) – pojawiły się po budowie ogólnomiejskiej sieci wodociągowo–kanalizacyjnej wg projektu W. Lindleya w latach 80. XIX w. Montowano je zazwyczaj w podwórzach, w ścianach oficyn, gdzie były często jedynym źródłem wody (przed podłączeniem wewnętrznym kamienicy do sieci), a następnie służyły do zachowania czystości na podwórkach czy do pojenia koni. Składały się z części pionowej chroniącej elewację przed zamoczeniem oraz części poziomej przeznaczonej do odpływu wody. Oprócz praktycznej funkcji pełniły również funkcję estetyczną. Były zdobione bogatym ornamentem w ozdobnej masce w formie paszczy zwierzęcej, twarzy ludzkiej bądź motywem roślinnym. Montowanie tego

Zdjęcie. Fot. P. Stryczyński

typu źródeł było najczęściej wtórne, tj. już po wybudowaniu kamienicy. Niestety od dłuższego czasu stały się łakomym kąskiem dla „złomiarzy” i niemal zupełnie zniknęły z krajobrazu warszawskich podwórek.

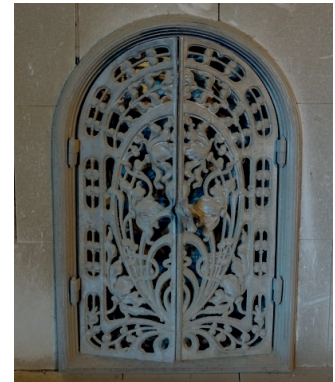
e) DROBNY DETAL – do tej grupy zaliczymy wszelkie okucia, uchwyty do przywiązywania koni czy bydła, wsporniki dla flag, numerki domów, kraty czy rolety witrynowe.

Uchwyt do mocowania koni Praga al. Solidarności 61. Fot. P. Stryczyński

Przedwojenny podświetlany numer domu. Fot. P. Stryczyński

Drzwiczki do pieca kaflowego Praga drewniak ul. Środkowa 9. Fot. P. Stryczyński

LITERATURA:

1. *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym*, prof. dr Z. Mączyński, Warszawa 1956.
2. *Warszawa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, E. Szwanowski, Warszawa 1952.
3. *Historia Sztuki. Tom 19. Słownik terminów artystycznych i architektonicznych*, Biblioteka Gazety Wyborczej, Wyd. E. Szyszkowska, K. Kubicka, Warszawa 2011.
4. *Dziedzictwo na nowo odkrywane. Detal architektoniczny 1850–1939*, pod red. J. Roguskiej, Fundacja Hereditas, Warszawa 2014.